

УДК 368.914

*Ткаченко Н. В.,
Цікановська Н. А.*

ПЕНСІЙНИЙ ЧИННИК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗРУШЕНЬ В АРХІТЕКТОНІЦІ СУСПІЛЬНОЇ СИСТЕМИ

Розкрито взаємодію демографічної, політичної та соціально-економічної складових суспільної системи з пенсійною системою. Проаналізовано вплив пенсійної реформи на формування соціально-економічних зрушень в архітектоніці суспільної системи. Окреслено подальші напрями модернізації пенсійної системи в Україні.

Ключові слова: суспільна система, демографічна, політична, соціально-економічна складові суспільної системи, пенсійна система, пенсійна реформа, накопичувальний компонент.

Стан і перспективи розвитку пенсійної системи тривалий час лишаються ключовими питаннями дискусій провідних учених-економістів, адже через соціальну значимість пенсійне забезпечення відіграє важливу роль в економічному та суспільно-політичному житті держави. Різнобічні погляди на реформування пенсійного забезпечення висвітлюються в працях багатьох дослідників, зокрема Б. Зайчука, В. Ішкова, Н. Луговенко, М. Папієва, М. Ріппу, В. Ткач, А. Якимова та ін. Однак в умовах подальшої трансформації ринкової економіки у вітчизняному пенсійному забезпеченні накопичилося багато проблем методологічного, теоретичного й прикладного характеру, які потребують наукового осмислення та розв'язання. Вагоме місце серед них відводиться питанню ефективного та стабільного функціонування пенсійної системи, що є запорукою успішної реалізації її місії та стратегічних цілей.

Аналіз сучасних тенденцій у формуванні вітчизняної системи пенсійного забезпечення свідчить про необхідність коригування процесів проведення пенсійної реформи з урахуванням соціально-економічного стану в країні й накопиченого досвіду. Оскільки пенсійна система являє собою складний організм, що поєднує економічні, соціальні та правові інститути, призначені для задоволення інтересів різних прошарків суспільства, її не можна модернізувати, не торкаючись усього кола фундаментальних соціально-економічних складових. Саме тому пенсійна реформа трактується певними дослідниками як "складний, багатогранний і комплексний процес, який має істотно змінити баланс політичних, економічних і соціальних інтересів населення, систему державних фінансів, функціонування ринків праці та капіталу" [1]; "комплексний, системний захід величезної складності, який потребує високого управлінського потенціалу, поставленого перед необхідністю одночасно вирішувати безліч як невідкладних поточних завдань, так і проблем стратегічного характеру" [2, с. 20]; "мистецтво політичних, соціальних, демографічних і фінансових компромісів суспільства та його громадян" [3, с. 76] тощо. Отже,

© Ткаченко Н. В., Цікановська Н. А., 2014

при визначенні довгострокових цілей розвитку пенсійної системи слід ураховувати взаємодію цієї складової соціально-економічної системи з іншими складовими суспільної системи.

Мета статті – висвітлення взаємозв'язків модернізації пенсійної системи з формуванням соціально-економічних зрушень в архітектоніці суспільної системи.

Суспільство як найвища соціальна система (соціум) є таким типом системи, в основі якого лежать суспільні зв'язки і взаємовідносини. Основними елементами суспільної системи є окремі сфери життєдіяльності суспільства, котрі, у свою чергу, можна визначити як суспільні підсистеми, що постійно взаємодіють.

Учені по-різному розглядають внутрішню будову суспільних систем. На думку В. Андрущенко та М. Михальченка [4, с. 106], суспільна система охоплює такі сфери:

- матеріальну – процеси матеріального виробництва, розподілу, обміну, споживання; йдеться про продуктивні сили й виробничі відносини, науково-технічний прогрес і технологічну революцію;
- соціально-політичну – соціальні та політичні відносини людей у суспільстві – класові, національні, групові, міждержавні тощо. Саме ця сфера включає певні явища й процеси (революція, реформа, еволюція, війна, класова боротьба). У ній функціонують такі соціальні інститути, як партія, держава, громадські організації;
- духовну – широкий комплекс ідей, поглядів, уявлень, тобто весь спектр виробництва свідомості (як індивідуальної, так і суспільної), трансформації її від однієї інстанції до іншої (засоби масового інформування), перетворення на індивідуальний духовний світ людини;
- культурно-побутову – виробництво культурних цінностей, життя сім'ї, побутові проблеми (організація відпочинку, вільного часу), освіта, виховання тощо.

Усі сфери суспільного життя тісно взаємопов'язані, тому їх треба розглядати лише в єдності. Абсолютизація якоїсь однієї сфери призведе до створення деформованої моделі суспільства. Гармонійна взаємодія зазначених сфер забезпечує цілісність суспільства, і навпаки – дисгармонія спричиняє суттєві конфлікти і деформації. У центрі кожної сфери, як і суспільства загалом, має перебувати людина, яка охоплює всі сфери.

В. Петрусенко вважає [5], що суспільство як цілісна система включає такі основні елементи суспільного життя: сферу духовного життя, сферу ідеології, сферу соціальних відносин, сферу політичного життя, сферу побуту та сімейних відносин, економічну діяльність, матеріально-виробничу діяльність.

Оскільки йдеться саме про системний характер суспільного життя, то в суспільній системі не можна окремі елементи розглядати як основні, а інші – як другорядні. Якщо у будь-якому з цих елементів започатковуються руйнівні, кризові процеси, то це неодмінно позначиться на якості та функціонуванні всіх інших елементів. Поширена думка, що запорукою нормального суспільного життя є успішна економіка або реалізація виваженої політики, але так само для цього потрібні стабільна сім'я, належний рівень культури,

законність і мораль. За певних обставин у царині гармонізації суспільства можуть набути пріоритетності проблеми певних сфер (скажімо, економіки, державної політики та ін.), під час вирішення яких варто враховувати саме системний характер організації суспільного життя, аби уникнути небажаних деформацій.

В інтерпретації С. Соколова складовими суспільства є “індивіди зі своїми потребами і здібностями, матеріальне виробництво, підтримання порядку за допомогою держави і права, духовна діяльність, що здійснюється соціальними органами – інститутами, та суспільні відносини (відносини між індивідами), які виникають у процесі соціальної діяльності” [6, с. 62]. Такий погляд підкреслює роль індивіда та місце соціальних органів у формуванні суспільства.

Основними “сферами суспільства” [6, с. 97–159], на думку дослідника, є:

- географічна сфера – частина географічного середовища, включена до життєдіяльності суспільства, яка безпосередньо впливає на людину (клімат, родючість земель та ін.), є предметом його праці, пов’язана з іншими сферами суспільства, є результатом людської праці;
- демографічна сфера – сукупність людей, сімей, соціальних спільнот, поселень та відносин між ними, спрямованих на задоволення фундаментальних життєвих потреб, пов’язаних з відтворенням населення, їх соціалізацією;
- економічна сфера, потрібна для виробництва, розподілу, обміну матеріальних благ, у кінцевому підсумку для демосоціального споживання (відтворення людей);
- політична сфера, призначена для управління іншими сферами. Вона відіграє інтегруючу роль, перетворює сукупність систем суспільства в органічне ціле. Головним елементом політичної системи суспільства є держава. У цьому контексті державна влада включає політичну еліту, державний апарат, юридичні норми та матеріальні ресурси;
- духовна сфера суспільства (духовні свідомість, діяльність і відносини), що постає специфічною формою духовної життєдіяльності суспільства.

С. Крапивенський додає [7, с. 67], що суспільство – це надскладна система різноманітних суспільних відносин, компонентами якої є його економічне буття, соціальне, екологічне, політичне та духовне життя.

Суспільство як соціальну систему розглядає М. Кузнецова [8, с. 5]. Така система є самоорганізованою й охоплює:

- ресурсну сферу – природні багатства, територію, життєвий простір, людські ресурси;
- економічну сферу – товари, капітал;
- інформаційно-культурну сферу – ідеї, інформацію, цінності [8, с. 6].

Беручи до уваги, що суспільна система є складною соціальною системою, яка самоорганізовується і включає окремі підсистеми, пропонуємо виокремити в суспільній системі три основні складові – демографічну, політичну та соціально-економічну (рис. 1).

У процесі дослідження не вирізняємо фінансової системи як окремої складової суспільної системи. Вважаємо, що такий підхід правомірний і з теоретичного, і з практичного погляду. Ці твердження базуються на вченні про

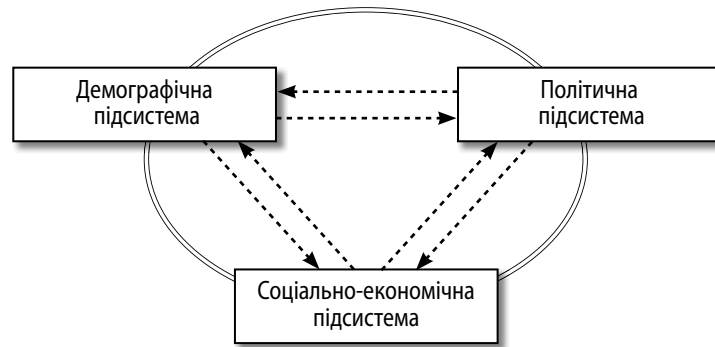

Рис. 1. Модель взаємодії підсистем в суспільній системі

Складено авторами.

Фінанси як систему економічних відносин щодо формування, розподілу й використання фондів грошових коштів з метою забезпечення розширеного відтворення та реалізації функцій держави. Відтак фінанси є функціональною (обслуговувальною) системою, що пронизує діяльність усіх підсистем.

Найважливішу роль, на наше переконання, відіграє соціально-економічна система, що охоплює процеси виробництва, обміну, розподілу й споживання суспільством матеріальних та інших благ. Від стану цієї системи, ступеня її розвинутої залежать місце кожної держави у світовій спільноті, рівень її обороноздатності, добробут народу [9, с. 12].

Одне з центральних місць у соціально-економічній системі відводиться пенсійній системі, що являє собою сукупність правових, організаційно-управлінських, фінансово-економічних інститутів, відносин і механізмів, через взаємодію яких утворюються та використовуються пенсійні фонди з метою забезпечення населення пенсіями у випадку настання старості, отримання інвалідності та втрати годувальника. Кошти пенсійної системи формуються з доходів суб'єктів господарювання, отриманих в економічній підсистемі, та спрямовуються до соціальної підсистеми соціально-економічної системи на забезпечення доходів непрацездатних членів суспільства (рис. 2).

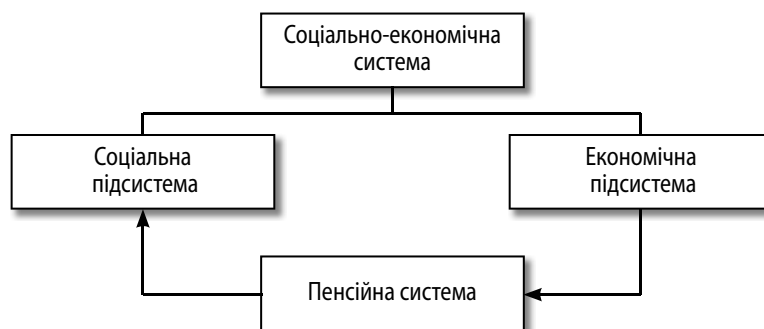

Рис. 2. Пенсійна система у складі соціально-економічної системи

Складено авторами.

Характер впливу економічної підсистеми на пенсійну систему залежить від загального стану економіки, фази економічного циклу країни. Несприятливі зміни в економічній ситуації негативно позначаються на темпах економічного зростання, платоспроможності суб'єктів господарювання, рівнях інфляції, безробіття, доходах населення, курсі національної валюти тощо. Від фінансової стабільності залежать стан і кон'юнктура фінансових ринків, зокрема попит та пропозиція фінансових інструментів, їх дохідність та ліквідність, волатильність процентних ставок та ін. Під час виникнення кризових явищ в економіці та фінансовій сфері досить проблематичним стає формування дохідної частини державного пенсійного фонду; може тимчасово припинитися й сплата внесків до недержавних пенсійних фондів (НПФ). До того ж звужуються варіанти інвестування пенсійних активів НПФ, обмежуються можливості отримання прийняттого інвестиційного доходу, зростає ймовірність невиконання фондами зобов'язань перед контрагентами та учасниками. Усе це негативно впливає на стан пенсійної системи та перспективи її розвитку.

Істотний вплив на функціонування пенсійної системи також справляють політична та демографічна складові суспільної системи.

Політична система відіграє особливо вагомую роль у країнах із ринковою економікою, що розвиваються, та зазвичай характеризується значною нестабільністю. Загострення внутрішньополітичної ситуації в країні можливе внаслідок проведення політичних заходів, таких як референдум або вибори, зміни політичного курсу держави, у результаті чого ймовірні локальні конфлікти, революції, державні перевороти, зокрема виникнення збройних конфліктів, що негативно впливає на загальні макроекономічні умови. У цьому контексті "правила гри" у пенсійній системі можуть змінитися таким чином, що фактичний пенсійний дохід буде меншим, ніж передбачуваний, у тому числі внаслідок ухвалення урядом рішень, які обіцятимуть працівникам більший розмір пенсійних виплат, ніж суспільство зможе собі дозволити, або в разі відсутності модернізації пенсійної політики у зв'язку зі зміною економічної і демографічної ситуації.

Стан демографічної системи характеризується такими несприятливими змінами демографічної ситуації, як скорочення загальної чисельності населення, зниження народжуваності, високий рівень передчасної смертності, у зв'язку з чим не забезпечується просте відтворення населення. Усе це впливає на вікову структуру населення у напрямі збільшення числа громадян пенсійного віку. Довгостроковий прогноз коефіцієнтів демографічної залежності пенсійних систем у країнах ЄС і в Україні свідчить про несприятливі демографічні перспективи та негативні наслідки їхнього впливу на стан державних фінансів. Згідно зі звітом Європейської комісії співвідношення чисельності пенсіонерів і чисельності зайнятого населення в ЄС збільшиться з 37 % у 2010 р. до 68 % у 2050 р. [10]. Це означає, що якщо нині у країнах ЄС у середньому 10 працівників утримують чотирьох пенсіонерів, то 2050 р. вони утримуватимуть сімох пенсіонерів, тобто фінансове навантаження на зайнятих осіб зросте в 1,75 раза. Значно складніша ситуація в Україні. За прогнозом Аналітично-дорадчого центру Блакитної стрічки ООН, співвідношення чисельності пенсіонерів до чисельності зайнятих осіб в Україні зросте з 68 %

у 2010 р. до 96 % у 2050 р. [11, с. 54]. Відповідно, якщо у країнах ЄС 2050 р. у середньому 10 працівників утримуватимуть сімох пенсіонерів, то в Україні – 10 пенсіонерів. Це пов'язано насамперед з низьким віковим цензом виходу на пенсію та поширеністю неофіційної зайнятості тощо.

Демографічне старіння відбувається практично в усіх країнах. Сьогодні це глибинний процес, наслідки якого впливають на всі аспекти життя людей. Зокрема, в економічній сфері старіння населення позначається на економічному зростанні, накопиченнях, інвестиціях, споживанні, зайнятості, пенсійному забезпеченні та ін. Таким чином, загальносвітова тенденція старіння населення породжує збільшення потреб у забезпеченні добробуту осіб похилого віку.

Негативний наслідок старіння населення – збільшення видатків пенсійних фондів на виплату пенсій на тлі зменшення надходжень страхових внесків, що є потенційним чинником дестабілізації державних фінансів. Згідно з розрахунками Європейської Комісії [10] протягом 2010–2050 рр. у країнах ЄС очікується збільшення видатків на виплату пенсій з 0,2 % ВВП у 2010 р. до 12,3 % ВВП у 2050 р. Пенсійні видатки в Україні є одними з найвищих у Європі за співвідношенням із ВВП: 2008 р. – 15,8 %, 2009 р. – 18,2, 2010 р. – понад 16,3 % ВВП [12]. Дефіцит Пенсійного фонду України, який покривається за рахунок дотацій із державного бюджету, у 2010 р. дорівнював 34,4 млрд грн, у 2011 р. – 13,2, у 2012 р. – 27,2 млрд грн [13].

Отже, на економічну стабільність і соціальну ефективність пенсійної системи безпосередньо впливають як довгострокові демографічні процеси й середньострокові макроекономічні тенденції, так і короткострокові, власне суб'єктивні, політичні рішення.

Сьогодні традиційна побудова пенсійних систем не відповідає реаліям – зростанню тривалості життя і зменшенню народжуваності. У цій ситуації майже неможливо застосовувати колишні методи такої побудови. Традиційні пенсійні системи були створені з урахуванням того, що кількість нових учасників збільшуватиметься нескінченно, що нагадує принципи функціонування фінансових пірамід. Проте згідно з демографічними прогнозами в Європі та багатьох інших країнах необхідна кількість нових учасників не з'явиться.

З огляду на те, що в сучасних соціально-економічних та демографічних умовах можливості держави у забезпеченні гарантованого рівня соціальних стандартів постійно звужуються, реформи систем соціального захисту останніх років спрямовані на скорочення її відповідальності та залучення недержавних джерел фінансування соціальних послуг. Ситуація, яка склалася в пенсійному забезпеченні сьогодні, а також те, що розподільна пенсійна система не відповідає вимогам часу, оскільки не забезпечує достатнього життєвого рівня пенсіонерів, зумовлюють необхідність упровадження пенсійної реформи в Україні.

Модель вітчизняної пенсійної системи наведено на рис. 3.

Фактично пенсійна система України складається з двох рівнів: першого – солідарної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування і третього – добровільної системи недержавного пенсійного забезпечення. Другий рівень – накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування – ще не впроваджений.

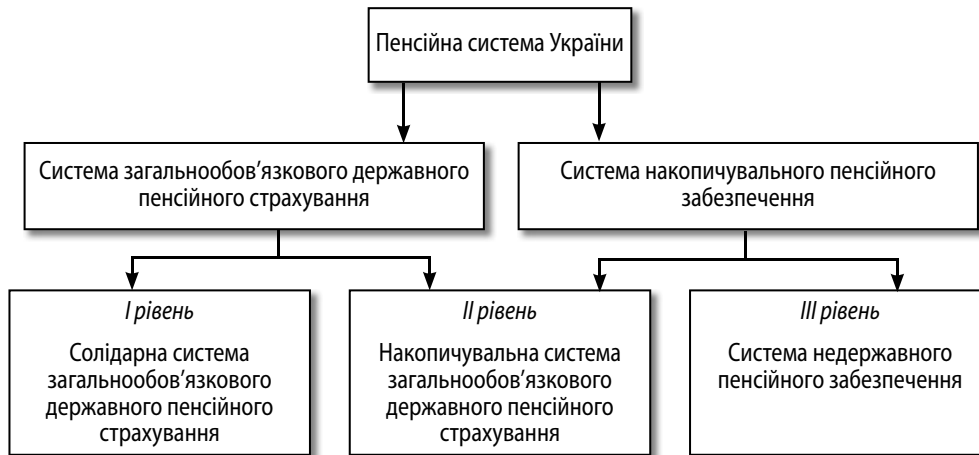

Рис. 3. Модель пенсійної системи України

Складено за: Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: закон України від 09.07.2003 № 1058-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>.

Солідарна пенсійна система функціонує в режимі забезпечення поточних виплат, оскільки страхові внески, що надходять до Пенсійного фонду України, відразу спрямовуються на виплату пенсій.

У накопичувальній системі не відбувається негайної виплати пенсійних коштів, які надійшли у формі страхових внесків. Ці кошти спрямовуються на формування індивідуальних накопичень застрахованих осіб, а саме – сплачені страхові внески, які є власністю таких осіб, інвестуються на фінансовому ринку з метою отримання прибутку на їхню користь.

Основними недоліками вітчизняної розподільної пенсійної системи є: виплата мінімальної пенсії незалежно від страхового стажу і сплачених внесків; відмінність у розмірах пенсій, призначених у різні роки, за однакових даних пенсійної справи щодо страхового стажу та коефіцієнта заробітку; один із найменших серед європейських країн пенсійний вік, передусім для жінок; здійснення невласливих страховому фонду видатків (доплати до мінімального розміру пенсії за відсутності мінімально необхідного страхового стажу, збільшення розміру пенсії за понаднормовий страховий стаж, дострокові пенсійні виплати за віком на пільгових умовах і за вислугу років застрахованим особам, які зайняті на роботах з особливими умовами праці); неоднакові умови нарахування пенсій унаслідок різноманітності законодавчої бази щодо пенсійного забезпечення громадян; багаторазове відтермінування запровадження обов'язкової накопичувальної системи тощо.

Пенсійна реформа спрямована також на наближення до рівня європейських соціальних стандартів, запровадження справедливої й ефективної системи пенсійного забезпечення, перетворення пенсій на серйозний механізм задоволення фінансових, матеріальних і духовних потреб людей похилого віку, забезпечення гідного життя і відчуття стабільності людям, які своєю працею заслужили достойний відпочинок тощо.

Реформування національної пенсійної системи в Україні триває впродовж останніх років. За цей період проведено багато заходів щодо її реалізації: запроваджено розподільну солідарну пенсійну систему – перший рівень трирівневої пенсійної моделі, побудованої на принципах пенсійного страхування; створено юридичну базу і застосовано на практиці недержавне пенсійне забезпечення.

Здійснено також інші важливі для подальшого розвитку пенсійної системи перетворення: забезпечено призначення пенсій на підставі даних системи персоналізованого обліку; розмежовано джерела фінансування пенсій за різними пенсійними програмами між бюджетом Пенсійного фонду України і державним бюджетом; зменшено обсяг пільг зі сплати страхових внесків; законодавчо розділено систему стягнення податків і соціальних страхових внесків; передано Пенсійному фонду України функцію призначення пенсій; надано можливість участі в управлінні Пенсійним фондом представників сторін соціального діалогу (по три представники від профспілок і об'єднань роботодавців). Особливо слід відзначити запровадження норм стосовно поступового підвищення пенсійного віку для жінок до 60 років і чоловіків – до 62 років, збільшення страхового стажу, обмеження права працюючих пенсіонерів на перерахунок пенсії, обмеження максимального розміру пенсій [14].

Отже, урядом України обрано переважно еволюційний шлях реформування пенсійного забезпечення – удосконалення чинної системи. Такий підхід можна зрозуміти з огляду на ймовірність неприйняття радикальніших реформ населенням. У пенсійній системі розподільний принцип збережено як надійну і правомірну основу, пристосовану до вітчизняних умов. Певне зниження розміру пенсійних виплат пропонується компенсувати самим застрахованим в індивідуальному добровільному порядку.

Однак, на нашу думку, при розробленні будь-якої пенсійної системи і планів щодо її реформування потрібно чітко усвідомлювати, що пенсійні виплати мають здійснюватися за рахунок результатів економічної діяльності. Для успішного реформування вітчизняної пенсійної системи необхідно розв'язати такі важливі проблеми, як зростання обсягів виробництва, розширення фінансових можливостей економіки та зайнятості працездатного населення, зниження рівня безробіття, нарощування темпів зростання заробітної плати, що можливо в разі підвищення продуктивності праці в результаті збільшення інвестицій у людський капітал і новітні технології.

Ефективна система пенсійного забезпечення повинна стати водночас як істотним джерелом підтримання соціальних стандартів в Україні, так і засобом накопичення внутрішніх інвестиційних ресурсів, необхідних для прискореного розвитку національної економіки. Досвід окремих зарубіжних країн свідчить, що запобігти поглибленню кризи пенсійної системи і створити передумови для економічного зростання можна лише через поетапний перехід від загальної розподільної системи до змішаної системи пенсійного забезпечення, в якій істотну роль відіграватимуть накопичувальні механізми фінансування пенсій. Формування значних пенсійних накопичень дасть змогу знизити фінансову залежність пенсійної системи від співвідношення чи-

сельності осіб працездатного віку і пенсіонерів, суттєво підвищивши її стійкість до несприятливих демографічних змін.

За оцінками фахівців, у разі запровадження обов'язкового накопичувального пенсійного страхування розмір створеного з метою акумулювання пенсійних внесків Накопичувального пенсійного фонду протягом п'яти перших років може досягти 60 млрд грн [15]. Ці кошти доцільно використати як потужне внутрішнє довгострокове джерело економічного зростання, яке, в разі його вкладення в технологічні інновації у межах інвестиційно-інноваційної моделі економічного розвитку, на тлі соціально-економічної та політичної стабілізації, дасть змогу сформувати технологічні основи динамізації національної економіки.

Вочевидь повноцінне функціонування в Україні трирівневої пенсійної системи суттєво розширить можливості підвищення добробуту людей пенсійного віку та створить підґрунтя для економічного зростання країни. При цьому надзвичайно важливу роль відіграватиме накопичувальний компонент, який допоможе кожному зрозуміти вагомість власних зусиль, спрямованих на доповнення обов'язкових державних виплат, привернення більшої уваги до значущості внесків працівників у забезпечення належного пенсійного доходу.

У процесі пенсійної реформи важливо забезпечити виконання супутніх їй економічних завдань, спрямованих на скорочення можливих несприятливих наслідків від її впровадження для ринків робочої сили і макроекономічної стабільності, за максимально ефективного використання позитивних результатів, таких як збільшення обсягу національних заощаджень і розвиток фінансових ринків.

Головними передумовами успішної реалізації пенсійної реформи є політична воля, відповідальність і максимальна підтримка, сприятливі макроекономічне та суспільне середовища, розвиток інституційної структури, у тому числі інформаційної та комунікаційної систем, технічна і фінансова підтримка міжнародних організацій, активна робота з громадськістю та ін.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що суспільна система є складним соціальним утворенням, яке самоорганізовується, і містить окремі підсистеми (три основні складові – демографічна, політична та соціально-економічна). Найважливішу роль у житті суспільства відіграє соціально-економічна система, від стану і ступеня розвинутої якої залежать місце кожної держави у світовій спільноті, рівень її обороноздатності, добробут народу та ін. Одне з центральних місць у ній відводиться пенсійній системі. Формування та впровадження багаторівневої пенсійної системи сприятиме зменшенню загального ризику функціонування пенсійної системи шляхом його диференціації. Розбудова надійної і фінансово стійкої системи пенсійного забезпечення – надзвичайно складне і відповідальне завдання, під час вирішення якого слід урахувувати економічні, соціальні, політичні та демографічні зміни у країні. Багаторівнева пенсійна система дає можливість розподілити між розподільною і накопичувальною складовими ризику, пов'язані зі змінами в демографічній ситуації (до чого чутливішою є розподільна система) і з коливаннями в економіці та на ринку капіталів (до чого чутливіша накопичувальна система). Таким чином, формування та впровадження багаторівневої пенсійної

системи сприятимуть зменшенню загального ризику функціонування пенсійної системи шляхом його диференціації.

Список використаних джерел

1. Шаманська Н. В. Проблеми та основні напрями підвищення ефективності управління коштами пенсійного страхування в умовах реформування пенсійної системи / Н. В. Шаманська // Наукові записки. – 2010. – № 3. – С. 271.
2. Сандлер Д. Пенсійне реформування в сучасному світі / Д. Сандлер // Соціальний захист. – 2005. – № 8. – С. 16–20.
3. Мельников А. С. Курс пенсійної реформи в Україні / А. С. Мельников // Фінанси, облік і аудит. – 2008. – № 12. – С. 70–76.
4. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія : курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К. : Генеза, 1996. – 370 с.
5. Петрусенко В. А. Філософія : курс лекцій / В. А. Петрусенко. – К. : Каравела ; Л. : Новий світ-2000, 2001. – С. 370–371.
6. Соколов С. В. Социальная философия : учеб. пособие для вузов / С. В. Соколов. – М. : Юнити-Дана, 2003. – 440 с.
7. Крапивенский С. Социальная философия : учеб. для гуманитар.-соц. спец. вузов / С. Крапивенский. – 3-е изд., испр. и доп. – Волгоград : Комитет по печати, 1996. – 352 с.
8. Кузнецова М. А. Социальные системы и процессы: методология исследования / М. А. Кузнецова. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2004. – 96 с.
9. Вітлінський В. В. Моделювання економіки : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / В. В. Вітлінський, Г. І. Великоіваненко. – К. : КНЕУ, 2005. – 306 с.
10. Ageing Report: economic and budgetary projections for the EU27 (2008–2060). – P. 282 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication14992_en.pdf.
11. Свенчіцкі М. Демографічні та фінансові передумови пенсійної реформи в Україні: прогноз-2050 / М. Свенчіцкі, А. Ткаченко, І. Чапко. – К. : Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки, 2010. – 72 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://brc.undp.org.ua/img/publications/Demography_Pension_FULL_UKR1.pdf.
12. Пенсійна реформа / Міністерство соціальної політики України. – 2011. – С. 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pension.kiev.ua/files/mlsp_pensref_17jan_2011.pdf.
13. Дані про дефіцит Пенсійного фонду України / novostimira.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rss.novostimira.com/n_2019111.html.
14. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи : закон України від 08.07.2011 № 3668-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3668-17>.
15. Кваснікова Г. С. Стан пенсійної реформи в Україні / Г. С. Кваснікова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/18_NiIN_2007/Economics/22875.doc.htm.

*Стаття надійшла до редакції
5 березня 2014 року*